

7. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. ХХ ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. 18.00.01. Харків, 2008. 20 с.
8. Меєрович Марк. Соцгород. Концепция социалистического расселения. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/meerovich/meerovich_sots.html
9. Меєрович М. Г. Коньшева Е. В., Хмельницький Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928–1932 гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 270 с.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ЧЕРЕЗ СПОГАДИ РЕПАТРІАНТІВ ДОНБАСУ (НА МАТЕРІАЛАХ АРТЕМІВСЬКОГО (БАХМУТСЬКОГО) РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Конциур В. В., Конциур М. М.

The main problems of socialization of repatriated Soviet citizens in the first post-war years are studied on the base of a wide range of published and archival documents. The authors come to the conclusion that the Soviet government was interested in the return of its citizens who had been taken for the forced labor to Germany, but a long stay of the former Ostarbeiters under the influence of a «non-Soviet» everyday life and changes in their outlook caused a threat to the system. For the purpose of self-preservation, the authorities emphasized the equal rights of the repatriates with the other Soviet citizens through normative documents, but in practice they initiated a strict control and mistrust towards the repatriates.

Key words: *Soviet power, repatriated citizens, post-war period, socialization.*

75-ту річницю перемоги над нацизмом у Другій світовій війні українське суспільство зустрічає розколотим і дезорієнтованим. Однією з причин такого становища є маніпуляції історичною пам'яттю народу та відсутністю сформованої культури пам'яті. Остання передбачає прийняття власне історичної пам'яті з усіма її як героїчними, так і болючими, неприємними сторінками. Одним із таких важких питань у пострадянських країнах залишається проблема повернення і соціалізації у повоєнне радянське суспільство «східних робітників», які опинилися за кордоном на примусових роботах під час Другої світової війни.

Офіційна влада Радянського Союзу десятиріччями робила вигляд, що такої проблеми не існує. У 1990-х рр. з'являються роботи В. Земскова, П. Поляна, які одні з перших почали досліджувати питання повоєнної репатріації радянських громадян [5, 6, 12]. Посутнє зростання інтересу українських науковців до долі оstarбайтерів у різних регіонах УРСР засвідчують дослідження останніх років. Зокрема, монографію Т. Пастушенко присвячено вербуванню, примусовій праці та репатріації оstarбайтерів Київщини [11], наукове дослідження А. Ліньова –

процесу репатріації мешканців Південно-Західного регіону УРСР [10], М. Бака та В. Лахно – Полтавської області [1, 9], О. Забронець – Волинської області [3], В. Холодницького – Чернівецької області [16], І. Тимків – Тернопільської області [15].

Проблеми репатріації у Сталінській (Донецькій) області знайшли висвітлення в роботах А. Саржана, Н. Шипік [14, 20]. До науково-документальних видань укладачі С. Сикварова та І. Карнацький додали спогади колишніх оstarбайтерів міста Артемівська та Артемівського району, які не тільки розповідають про жахи життя в окупації та особливості примусової праці в нацистській Німеччині, а й про проблеми, з якими репатріанти стикнулися після повернення на батьківщину [4, 7].

Мета нашого дослідження полягає в аналізі становища репатріантів Донеччини в перші повоєнні роки, умов їхньої ресоціалізації після повернення на батьківщину.

Джерельною базою дослідження є переважно архівні матеріали та спогади очевидців із м. Бахмута (Артемівська) та Бахмутського (Артемівського) району Донецької області, які дають змогу неупереджено поглянути на проблему організації повернення громадян УРСР, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині. Основний акцент у нашому дослідженні зроблено на спогадах репатріантів, оскільки вони не тільки розповідають про проблеми, з якими їм довелося стикнутися, а й, що найважливіше, висловлюють своє ставлення до тих подій, які з ними відбулися після повернення на батьківщину.

Проблему масового й організованого повернення на батьківщину своїх громадян Радянський Союз розпочав вирішувати в 1944 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації, за підрахунками якого на кінець війни поза межами СРСР залишилося близько 5 млн радянських громадян: військовополонених, біженців та цивільних осіб, вивезених на примусові роботи, більшість із яких становили так звані «східні робітники» – оstarбайтери [6, с. 3–9]. Як зазначалося у доповідній записці завідувача організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У від 28 червня 1945 р. «Про політичні настрої громадян СРСР, яких було репатрійовано з Німеччини на Україну і робота з ними», тільки з території УРСР насильно було вивезено до Німеччини 2 млн 143,5 тис. осіб [18, арк. 2]. Зі Сталінської області було насильно вивезено 252 239 осіб [19, арк. 71], зокрема з м. Артемівська – 2 261 особу [2, спр. 1, арк. 83].

Згідно з договорами, які Радянський Союз уклав протягом 1945 р. з Великобританією, Сполученими Штатами та Францією, репатріація була обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР [19]. Для організованого повернення громадян радянською владою було створено цілу

систему перевірконо-фільтраційних пунктів (таборів). На органи репатріації влада покладала, окрім численних організаційних завдань (прийом, облік і розподіл репатрійованого населення, організація транспортування, харчування, медичного обслуговування тощо), і політичну фільтрацію осіб, які тривалий час перебували за кордоном [8]. Зазвичай після повернення додому репатріантам необхідно було знову пройти перевірку в органах держбезпеки.

Переважає більшість спогадів колишніх оstarбайтерів містить інформацію про обидва етапи перевірки, але є й такі, що засвідчують недотримання цієї процедури. Мешканка м. Артемівська Марія Іванівна Алексеєнко зазначає, що їй дійсно двічі довелося проходити перевірку органами НКВС – при відправці на репатріацію, а вдруге – тільки перед вступом до партії. Під час перевірок опитували не тільки її, а й тих, кому довелося працювати поруч із нею в Німеччині. Врешті-решт вона навіть надала перевіряючим довідку від гінеколога, щоб довести, що повернулася незайманою [4, с. 88–89]. Неодноразові перевірки НКВС проходила й мама Світлани Романівни Дегтярьової, яка за те, що була в Німеччині, «відпрацьовувала» на спецпідприємстві та давала підписку про «нерозголошення» інформації щодо перебування в Німеччині. Сама ж Світлана Романівна в подальшому в біографічних даних, замість факту перебування в Німеччині, вказувала окуповану територію на Західній Україні [7, с. 23].

Траплялися випадки, коли репатріанти не проходили процедуру перевірки, оскільки деякі оstarбайтери у своїх спогадах або взагалі не згадують про перевірконо-фільтраційні пункти, або, як Катерина Іванівна Леонтєва, наголошують, що до НКВС їх не викликали та й інших перевірок вони не проходили [4, с. 183]. Ганна Карпівна Киряк, згадуючи своє перебування в таборі для переміщених осіб у м. Бресті, взагалі говорить про цей час виключно як про карантин, під час якого репатріантів оглядали та надавали допомогу лікарі [7, с. 46].

Характеризуючи загальне емоційне забарвлення спогадів репатріантів із Артемівського району про цей підготовчий етап повернення додому, можна виділити три основні моменти, які найчастіше зазначаються в їхніх розповідях:

- нейтральна згадка про факт перевірки чи перебування у перевірконо-фільтраційному пункті;
- спогади про тривале перебування у важких умовах на території перевірконо-фільтраційного пункту;
- вдячність співробітникам за допомогу і врятоване життя;
- гіркота й образа, особливо на адресу співробітників НКВС, які демонстрували презирливе ставлення до оstarбайтерів.

Нелегким було становище репатріантів і коли вони прибували на місце постійного проживання, де в них виникали проблеми з розселенням, працевлаштуванням та налагодженням стосунків зі співвітчизниками. Офіційна позиція дер-

жави щодо цієї проблеми відбита в постанові ЦК ВКП(б) від 4 серпня 1945 р. «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами»: «Окремі партійні та радянські працівники встали на шлях загальної недовіри до репатрійованих радянських громадян. Необхідно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулися, знову отримали всі права радянських громадян і повинні брати активну участь у трудовому та суспільно-політичному житті» [13, с. 86]. Але в реальності новоприбулих громадян сама ж влада намагалася усунути від керівних посад і тримати подалі від важливих економічних центрів держави, що підтверджують численні архівні матеріали [17, арк. 23–24].

Двоїсну позицію радянської влади можна пояснити тим, що:

– з одного боку, масове повернення радянських репатріантів було життєво важливим для відновлення зруйнованого війною господарства Радянського Союзу, крім того, факт їхнього повернення був покликаний продемонструвати всьому світові переваги соціалізму над капіталізмом;

– з іншого боку, влада остерігалась мільйонів репатріантів і не довіряла їм, оскільки вони могли нести загрозу існуючому ладу. Тривале перебування остарбайтерів за межами країни та її партійно-ідеологічного контролю могло призвести до повернення великої кількості антирадянськи налаштованих людей.

Заради справедливості маємо зазначити, що жорсткі заходи перевірки і контролю з боку радянської влади щодо репатріантів були зумовлені тим фактом, що перед приходом частин Червоної Армії гітлерівці розгорнули особливо потужну агітаційну роботу серед остарбайтерів. Значна кількість репатрійованих громадян під час бесід зізнавалася в тому, що під загрозою розстрілу дали підписку гестапо про те, що, прибувши на територію Радянського Союзу, будуть працювати на користь Німеччини [17, арк. 13].

Як свідчать матеріали архівів, остарбайтерам погрожували тим, що прийдуть росіяни і всіх розстріляють, стверджували, що радянська влада оголосила ворогами народу та зрадниками батьківщини всіх, хто побував у Німеччині. Також їм пропонували вступати до лав СС та так званої російської визвольної армії [17, арк. 16; 19, арк. 12–13]. Є. З. Кононова також говорила про залякування з боку господині будинку, на яку вона працювала в Німеччині. Та стверджувала, що дівчину після повернення на батьківщину зішлють до Сибіру [7, с. 54], на щастя, вона благополучно повернулася додому. Але серед артемівських репатріантів була родина, яку дійсно було відправлено до таборів після повернення з Німеччини. Іда Степанівна Хайло була вигнана на примусові роботи до Німеччини підлітком разом із родиною. Коли стало відомо про закінчення війни, німці відмовляли їх від повернення додому: «... пугали, что Советы нас на куски порвут. Но мы не верили. Ждали своих». Внаслідок того, що мати Іди Степанівни була етнічною німкенєю, після перевірки їх було заслано до Сибіру. Іда Сте-

панівна зазначала, що спочатку ставлення місцевих до новоприбулих було ворожим, говорили: «Фрицев привезли!». Але досить швидко ставлення до репатріантів змінилося на краще, місцеві жителі допомогли їм облаштуватися і прижитися на новому місці. Після смерті Й. Сталіна родина Іди Степанівни отримала можливість залишити місце заслання, але на рідну Житомирщину повертатися їм було заборонено, тому родина залишилася жити у Томську до 1957 р., після чого переїхала до Артемівська [7, с. 109].

Із прибуттям додому для репатріантів починався новий етап ресоціалізації. Вони обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й проходити повторну перевірку. Зокрема, Галина Кирилівна Буряк та Наталя Миколаївна Горбачева згадують, що після прибуття до Артемівська вони були зобов'язані протягом чотирьох днів відвідати прокуратуру, після чого протягом трьох днів Наталя Миколаївна отримала паспорт, хоча інші дівчата, за її словами, місяцями не могли отримати документи [7, с. 13, 18]. Про тривалі перевірки у НКВС та перехресні допити, які передували отриманню паспорта, згадують і Неоніла Дмитрівна Козаченко та Володимир Іванович Дяченко [7, с. 52, 37]. Н. М. Горбачева прокоментувала ситуацію так: «Мы были как несоветские» [7, с. 18]. Отже, самі репатріанти почували себе як такі, що перебувають поза межами радянського суспільства. Відчуття такої «другосортності» поглиблювала неможливість отримати вчасно документи та влаштуватися на достойну роботу. Наприклад, Зінаїда Михайлівна Кругова, повернувшись до Артемівська в 1945 р., до 1949 р. не мала паспорта, а тільки довідку, внаслідок чого на роботу нікуди не могла влаштуватися – тільки на розбір завалів [7, с. 67].

Прискіпливість і кількість перевірок репатріантів, темпи їхньої ресоціалізації значною мірою залежали від того, де і в яких умовах перебували остарбайтери на території Німеччини. Зазвичай, особливо ретельно перевіряли тих, хто працював у сільській місцевості на господаря. Ці остарбайтери нерідко поверталися додому у досить гарному фізичному стані та добротному одязі. Наприклад, Євдокія Захарівна Кононова перед звільненням працювала в будинку та на горді німецької родини. Згадувала, що їй не ображали і навіть пропонували залишитися і далі працювати після приходу американських військ. Вона ж прагнула повернення додому – до села в Полтавській області. Але вдома їй тривалий час не видавали документи, хоча перевірку вона пройшла. Через знайомих Євдокії Захарівні вдалося отримати довідку і переїхати до Артемівська, де тільки після року частих перевірок НКВС вона отримала паспорт [7, с. 55].

Про інший досвід соціалізації вдома згадує Клавдія Костянтинівна Ковальова. Після повернення у 1945 р. до м. Артемівська з концтабору Освенцим, вона була відразу направлена на навчання на трирічні курси медсестер, розраховані на тих, хто не мав документів. А під час хірургічної практики лікар за-

пропонував їй видалити з руки лагерний номер, і вона погодилася. Клавдія Костянтинівна також зауважила, що відразу після звільнення з концтабору до в'язнів намагалися приєднатись і ті, хто працював на німецьких господарів, оскільки теж хотіли від'їстись, але з лагерними їх сплутати було неможливо: «...нас сразу видно было по худобе и слабости. Многие даже ходить не могли» [7, с. 49]. К. Курилова, яка пройшла через табори Терезин, Освенцим, Буди, Біркенау та Бельзен у своїх спогадах про повернення додому в серпні 1945 р. відразу переходить до інформації про відновлення навчання в інституті та подальшу роботу інженером-геологом [7, с. 83], жодних згадок про перевірки в її розповіді немає.

Досить поширеними були випадки, коли переслідування репатріанти зазнавали не від спецслужб, а від рядових співвітчизників. Ганна Кіндратівна Литвинчук була шокована зустріччю репатрійованих жінок, коли їх вивезли з Німеччини на звільнені від нацистів території: їх ображали і питали, скількох дітей вони везуть із собою – «подарунків від німців» [7, с. 86]. Схожі спогади залишилися і у Євгенії Петрівни Макогон: «В этом лагере [радянському] с нами очень плохо обращались, оскорбляли и военные, и гражданский персонал... Дома нас тоже встретили неприветливо, очень долго проверяли» [7, с. 92]. Клавдія Федорівна Щербина згадує: «Після повернення з Німеччини ніяких переслідувань з боку НКВС не було. Тільки, коли хотіла вступити до колгоспу, то голова колгоспу не прийняв – вигнав» [21]. Олені Тимофіївни Булатовій також доводилося чути звинувачення у зраді: «Вы изменники, надо было не работать на врагов, покончить жизнь самоубийством». Хоча згодом, як вона зазначає, ставлення стало м'якшим [7, с. 11].

Поряд із такими випадками ворожого ставлення до колишніх оstarбайтерів є досить багато приємних спогадів. Наприклад, Катерина Іванівна Леонтьєва зазначала, що люди співчували їй як репатріантці [4, с. 183], а Поліну Афанасіївну Крохмаль взагалі тепло зустрічали всім селом [7, с. 64]. Г. К. Литвинчук по дорозі до рідного Артемівська зустріла радянського офіцера, який був надзвичайно радий землячці і допоміг передати вісточку рідним. Вже вдома дуже боялася йти реєструватися до міськради, бо чула про грубе ставлення до тих, хто був у Німеччині, та Ганні Кіндратівні пощастило: «...со мною обошлись очень хорошо, вежливо» [7, с. 86–87].

Про неоднозначне ставлення співвітчизників до репатріантів свідчать і спогади Марії Павлівни Мочалової: «Односельчане относились к нам хорошо, все помнили, что не по своей воле уехали мы в Германию, но с посторонними людьми о том, что была в Германии, никогда не говорила. Многие, особенно в первые годы после войны, презирали таких людей, как мы, называли «трофеями» [7, с. 95]. У пам'яті Софії Петрівни Петухової теж закарбувалися образи про «німецьких овчарок», які лунали на адресу репатрійованих жінок [7, с. 99].

Особливо важким був процес соціалізації для дітей-репатріантів. Яскравим прикладом такого тернистого шляху до нормального життя є історія Станіслава Борисовича Ляха, який у 1943 р. у дворічному віці разом із батьками був вигнаний до Німеччини. Влітку 1945 р. родині вдалося повернутися до рідного м. Соледара. Щоб передати психологічний стан, у якому перебував хлопчик, наведемо досить велику цитату з розповіді Станіслава Борисовича про перші роки вдома: «К мирной жизни привыкал я долго и сложно. Русского языка не знал, мать была мне переводчиком. Боялся самолетов, заикался. Родные к тому времени уже наладили хозяйство, еды было достаточно. Но я долгое время плакал и просил корм не давать свиньям, а лучше раздать его голодным девочкам и мальчикам. В школе отказывался учить немецкий язык, получал двойки, хотя говорить на нем мог свободно, так он мне был противен» [7, с. 90].

Як видно із наведених документів та спогадів, досвід повернення додому у репатріантів був різний. У когось він закарбувався в пам'яті як щасливе спасіння від страждань і допомога від рідної держави, а для інших – як низка жорстких, принизливих перевірок і знущань. Досвід ресоціалізації не міг не впливати на моральний стан та настрої людей, які повертались на батьківщину з чужини.

Значна частина колишніх остарбайтерів, прибувши на батьківщину, стикалася із жахливими побутовими умовами, жорстким контролем, недовірою, безправ'ям. Та, незважаючи на все це, переважна більшість радянських людей прагнула повернення на батьківщину, у цьому переконалися і ми, познайомившись зі спогадами колишніх остарбайтерів – мешканців Донбасу. Тож, не можемо не погодитися із думкою Віктора Земскова, що за своєю суттю це був природний і хвилюючий процес віднайдення Батьківщини мільйонами людей, яких було насильно її позбавлено іноземними загарбниками [5, с. 68].

Джерела та література

1. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* Вип. 15. Київ, 2001. С. 185–190.
2. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1838. Оп. 1.
3. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.). *Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.* / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепи. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. С. 107–129.
4. Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943): науково-документальне видання / укл. С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донецьк: Світ книги, 2013. 448 с.
5. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы. *История СССР.* 1990. № 4. С. 68–112.
6. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.). *Социологические исследования.* 1995. № 3. С. 3–9.

7. И каждый из них – память. Воспоминания бывших остарбайтеров / сост. С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. Артемовск, 2011. 124 с.
8. Концур В. В. Репатріація радянських громадян: ідеологічний вимір (на матеріалах Української РСР). *Історичні записки: зб. наук. пр.* Луганськ: Східно-український нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. Вип. 39. С. 90–99.
9. Ляхно В. Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 2012. Т. 25. С. 565–577.
10. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках. *Наукові праці: Науково-методичний журнал.* Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 38–41.
11. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ, 2009. 282 с.
12. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. 442 с.
13. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). Москва, 1947. 487 с.
14. Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Київ, 2001. Вип. 1. С. 121–126.
15. Тимків І. В. Вплив репатріації на структуру населення Тернопільської області у 1950–60-х роках. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія.* 2017. Вип. 20. С. 135–140.
16. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку».* Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. Т. 4. С. 414–425.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1478.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1479.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1480.
20. Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць.* Київ, 2009. Спецвипуск. С. 121–129.
21. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. The Limestones Press. Kingston, Ontario–Vestal–New-York, 1987. 163 p.